

History of French Language Education in Mashhad: A Study of the Qajar and Early Pahlavi Periods

Ali Najafzadeh¹

Saeed Ameri²

Received: 1/8/2024

Accepted: 27/8/2024

Introduction

Learning a second language opens a window to new cultures and ideas and has long attracted scholars' attention in education and second language learning disciplines. Despite the importance of learning a second language, research on the history and evolution of its teaching and learning has largely been limited to European countries. The history of teaching the French language in Iran, particularly in the city of Mashhad, has been overlooked by researchers in the fields of language education and history. The teaching of French in Iran dates back to the Qajar era, yet studies have not addressed its status in Mashhad. Examining the historical evolution of language learning offers insight into past strategies and approaches, as language education has been carried out using various methods and techniques. This study, with a focus on the teaching and instruction of French in Mashhad, employs historical research methods and utilizes various sources, including written documents and press, to answer the following questions:

- What factors have influenced the teaching and spread of French in Mashhad?
- Since when and how had French been taught in Mashhad?
- Who played a role in making French the dominant foreign language in this city?
- Who were the most prominent French language teachers in Mashhad, and what was their contribution to this process?

1. Assistant Professor of History Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Birjand, Iran anajaf@birjand.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-6147-511X>

2. Assistant Professor of Translation Studies Department of English Language, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Birjand, Iran s.ameri@birjand.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0001-7706-0552>

COPYRIGHTS

© 2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Methodology

This research is conducted using qualitative documentary and historical methods. The study delves into the topics through an in-depth examination of primary and secondary sources. The primary sources of this research include reports from Mashhad newspapers such as Bahar, Nowbahar, Tazehbahar, Shahamat, Azadi, Aftab Shargh, Fekr Azad, Habl al-Matin Khorasan, and Hirmand. Additionally, unpublished documents from the Astan Quds Razavi archive center were utilized.

Results and Discussion

The spread of the French language in Mashhad began during the reign of Naser al-Din Shah, when local rulers employed French teachers to educate their children. Notably, Messieurs Ducroix and Cesari were hired for this purpose. Although the impact of this teaching approach was limited to a small number of individuals, it nonetheless paved the way for a broader familiarity with the French language. By the late Qajar period, French was being taught in schools. From the mid-Qajar era, French played an active role in Iran's cultural landscape, and French gained significant importance in the country's educational system. The establishment of the Dar ul-Funun, the sending of students to France, the Iranian elite's interest in French, and government policies all contributed to French maintaining its status in Iran until the end of the first Pahlavi period. The presence of French and Belgian advisors was a key factor in the spread of the language. Belgian involvement, particularly by Monsieur Lelo, played a crucial role in the expansion of French in Mashhad.

As a key language in commercial, administrative, and financial fields, French saw a significant increase in public and private education in Mashhad. One of the earliest initiatives was the French language classes for adults conducted by Michel Petros. Alongside foreign teachers, some Iranians also began offering private instruction. Sheikh Ali Akbar Khorasani established the Free Public Education class, and Alireza Amoozgar organized adult classes for foreign languages. During the Pahlavi era, even women had access to adult education classes, with Talat al-Molouk Daftari's class being one example. These classes emphasized speaking, writing, and translation skills. Following the arrival of Russian immigrants in Mashhad after the Bolshevik Revolution in 1917, individuals like Mrs. Antipov and E. Ovnovitch began offering private French language classes. This trend was continued by some educated Iranians, with institutions like Golshan, led by Nasrollah Yaghoubzadeh, and the Khorasan Guide Advertising Institute, managed by Mohammadreza Khorasani, teaching French. Later, schools such as the Novin School, Houshang Shafahi School, and Ziaei School also offered French language instruction. Proficiency in French significantly improved job prospects and employment in the private sector.

With the establishment of modern schools from the late Qajar period, French was incorporated into the curriculum of schools in Mashhad. Teachers such as Monsieur Abdolreza, Monsieur Mohammad Khan, and Jean Natal taught at Rahimiyeh School. From October 1929, the Ministry of Education also hired French teachers. Messieurs Leo and Maraval were employed to teach French at Danesh School and the Astaneh

School. Some graduates from France also signed contracts with the Department of Education. From late 1934, the Armenian teacher Gorgian taught French in various high schools across the city. French was the only foreign language taught at Shahreza School, with prominent teachers like Mirza Seyed Ali Khan Nasr, Mirza Hassan Khan Kiani, Seyed Mehdi Khan Nasr, Mirza Ali Akbar Khan Mazini, Abdolali Khan Saberi Shirvani, Mirza Ali Khan Soltani, and Nazarbeikian.

French language education for girls in Mashhad also began during the Pahlavi period, with European and Iranian teachers hired to teach French. Among the first female teachers in Mashhad were Iran Khanum and Touran Khanum Saghafi, daughters of Moghbel al-Saltaneh, who graduated from France. In addition to teaching in girls' schools, Russian immigrants also taught French in private classes. Prominent female teachers in Mashhad included Aliyeh Sharmini and Juliette Gorgian. By the end of the first Pahlavi period, students were able to deliver speeches and perform plays in French. French was also taught in religious schools like Fazeliyeh Jafari and Navvab. Due to the students' lack of proficiency, the Department of Education even organized supplementary classes. French language exams were among the subjects with the highest failure rates, reflecting the challenges of teaching a foreign language in religious schools.

Conclusion

The teaching of the French language in Mashhad can be divided into three main phases. In the first phase, during the Qajar period, French had not yet become widespread, and private classes were primarily geared towards commercial and touristic purposes for the aristocracy and merchants. Foreign employees played a significant role in the spread of the French language, and by the late Qajar period, private classes were offered by Russian immigrants and press offices to adults. In the second phase, with the establishment of modern schools from the late Qajar period, the teaching of French gained more momentum. With the implementation of a unified educational system in Iran from 1929 onward, French was taught as a foreign language in Mashhad, and teachers of French, Armenian, and Iranian descent were employed.

In the third phase, French became deeply integrated into the educational system of Mashhad, securing a significant place in both girls' and boys' schools, whether public or religious. Aliyeh Sharmini and Madame Gorgian were among the most prominent French teachers at Shahreza Girls' High School. French language education also began in religious schools such as Fazeliyeh Jafari and Navvab from 1934. This focus on French language learning sparked an interest in translation, with most translations being done from French. However, after September 1941, with the extensive activities of

the Iran-Britain Council and the Iran-America Cultural Relations Association in establishing English language classes in Mashhad, and the shift in the country's educational language from French to English, the dominant language in Mashhad's schools also changed to English.

Keywords: French Language, Mashhad, Language Teaching, History, French Teachers.

References

- Atarodi, A. (1992). *Tarikh-e Astaneh-ye Qods-e Razavi* [History of Astan Quds Razavi]. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance & Atarod Publications. [In Persian]
- Azarakhshi (Sheibani), A. (2008). *Sargozasht-e ma: Foroogh-e zendegi* [Our history, the glow of life]. Tehran: Namak and Parvin. [In Persian]
- Besse, H. (2014). La Société Internationale pour l'Histoire du Français Langue Étrangère ou Seconde (SIHFLES), ou vingt-cinq ans d'investigations historiographiques sur l'enseignement/apprentissage du français langue étrangère ou seconde. *Language & History*, 57(1), 26–43. <https://doi.org/10.1179/1759753614Z.00000000025>
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2018). *Research methods in education* (8th ed.). London: Routledge.
- Dahmardeh, R., Nemati Limayie, A., & Hosseini, S. R. (2015). *Zaban-haye khareji dar gozar-e tarikhe Iran (az aghaz ta emrooz)* [Foreign languages in the history of Iran (from the beginning to today)]. Tehran: Elmi va Farhangi Publications. [In Persian]
- D'Allemagne, H. R. (1956). *Safarnameh az Khorasan ta Bakhtiari* [Travelogue from Khorasan to Bakhtiari] (F. Farahvashi, Trans.). Tehran: Amir Kabir and Ebn Sina. [In Persian]
- Destré, A. (1984). *Mostakhdamin-e Beljik dar khedmat-e dolat-e Iran* [Belgian employees in the service of the Iranian government] (M. Ettehadieh, Trans.). Tehran: Nashr-e Tarikh. [In Persian]
- E'tesam-al-Molk. (1977). *Safarnameh Mirza Khanlar Khan E'tesam al-Molk* (M. Mohammadi, Ed.) [Travelogue of Mirza Khanlar Khan E'tesam al-Molk]. Tehran: Nashr. [In Persian]
- Ellis, C. H. (1993). *Dakhalt nezami-ye Britania dar shomal-e Khorasan* [British military intervention in Northern Khorasan]. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Fernández Fraile, M. E., & López, J. S. (1999). *La enseñanza del francés en España (1767-1936). Estudio histórico: objetivos, contenidos, procedimientos* [French teaching in Spain (1767-1936). Historical study: objectives, content, procedures]. Granada: MÉTODO Ediciones.
- Hammar, E. (1991). «La française». *Mille et une façon d'apprendre le français en Suède avant 1807* ["La française". A thousand and one ways to learn French in Sweden before 1807]. Uppsala: Uppsala Studies in Education.
- Jama' va kharj-e madaris-e khayriyeh-ye Mashhad* [Income and expenses of Mashhad's charitable schools]. (1909). No place, Lithographic Printing, Malek Library. [In Persian]
- Kibbee, D. (1991). *For to Speke Frenche Trewely: The French language in England, 1000–1600: Its status, description and instruction*. Amsterdam: John Benjamins.
- Majid Fayyaz, A. (2010). *Az bagh-e ghasr ta ghasr-e arezuha (khatemat-e siasi-ye yek ozv-e sabigh-e Hezb-e Tudeh)* [From the garden of the palace to the palace of

- dreams (Political memoirs of a former member of the Tudeh Party)]. Tehran: Kavir. [In Persian]
- McLelland, N., & Smith, R. (2014). Introduction: Building the History of Language Learning and Teaching (HoLLT). *Language & History*, 57(1), 1-9. <https://doi.org/10.1179/1759753614Z.00000000030>
- Modares Razavi, M. T., Fayaz, A. A., Movid Sabeti, S. A., Molavi, A. H., & Farrokh, M. (2007). *Mashhad dar aghaz-e qarn-e chahardahom-e khorshidi: Mashhoor be gozaresh-e maktab-e Shahpour* [Mashhad at the beginning of the 14th solar century: Known as the Shapour school report] (S.M. Seyedi Farrokhd, Ed. & Annotated). Mashhad: Ahang Ghalam. [In Persian]
- Motavalli Haghghi, Y. (2005). *Tarikhche-ye amoozesh va parvareh-e novin-e Khorasan az aghaz ta enqelab-e Eslami* [The history of modern education in Khorasan from the beginning to the Islamic Revolution]. Mashhad: Marandiz. [In Persian]
- Mozer, H. (1977). *Safarnameh Turkestan va Iran (gozari dar Asiya-ye Markazi)* [Travelogue of Turkestan and Iran (A passage through Central Asia)] (A. Motarjem, Trans.). Tehran: Sahar Publications. [In Persian]
- Najafzadeh, A. (2015). *Konsolgariha, mostakhdamin va mostasharan-e khareji dar Mashhad* [Consulates, employees, and foreign advisors in Mashhad]. Mashhad: Ansar & National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran, Northeast Center. [In Persian]
- Offord, D., Rjéoutski, V., & Argent, G. (2018). *The French language in Russia: A social, political, cultural, and literary history*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Santos, A. C. (2018). A history and historiography of foreign languages teaching and learning in Portugal. *The Language Learning Journal*, 46(1), 62-70. <https://doi.org/10.1080/09571736.2017.1382057>
- Thomas, M. (2013). History of the study of second language acquisition. In J. Herschensohn & M. Young-Scholten (Eds.), *The Cambridge Handbook of second language acquisition* (pp. 26-45). Cambridge: Cambridge University Press.
- Watts, G. B. (1963). The teaching of French in the United States: A history. *The French Review*, 37(1), 11-165.
- Zaman Vaziri, M.A., & Qanbari Khanqah, Q. (2022). Amuzesh-e zaban-haye khareji dar Iran-e asr-e Qajar va Pahlavi (ba tekiye bar nazariye-ye imperialism-e zabani) [Teaching foreign languages in Qajar and Pahlavi Iran (focusing on the theory of linguistic imperialism)]. *Journal of Foreign Relations History*, 23(91), 61-84. [In Persian]
- Zhang, X. (2020). English as First Foreign Language, French as Second Foreign Language in China: Policy and Practice. *Journal of Education and Human Development*, 9(3), 79-87.

Astan Quds Document Center, 18/67166, 16-15/67166, 10/67166, 8/67166, 14/63339, 6/67166, 16/97150, 6-4/98904, 10/97919, 15/103007, 14/97825, 8/97150, 34/97150, 12/97150, 30/97843, 43/96715, 14/97936, 17/97936, 36/97936, 8/97935, 2/99111, 19/97825, 43/97150, 13/97843, 19/97935, 9/97206, 2/97935, 98902, 23/98902, 21-19/98902, 1/156903, 7/98904, 3/98910, 6/98910, 9-8/98910, 1/99307, 3/102987, 36/103002, 6/103002, 7/100083, 1/100448, 2/101716.

Aftab Sharq, No. 811 (1937).

Azadi, No. 58 (1929), 863 (1934), 917 (1934), 926 (1934), 1035 (1935), 1042 (1936), 1117 (1936), 1245 (1936), 1696 (1940).

Ettela'at, No. 874 (1929), 878 (1929).

Bahar, No. 872 (1930).

Tazehbahar, No. 33 (1920), 48 (1920), 52 (1920).

Habl al-Matin, No. 9, Year 38 (1929).

Shahamat, No. 147, Year 10 (1938), 26, Year 11 (1938).

Fekr Azad, Year 1, Nos. 19, 20, 28, 31, 48, 51, 73 (1922), 101, 146 (1923).

Nameh Farhang, Nos. 3 and 4, Year 1 (1952).

Nowbahar, No. 37, Year 1 (1911).

Hirmand, No. 5 (1960).

مقاله علمی - پژوهشی

بررسی تاریخی آموزش زبان فرانسه در شهر مشهد: دوره‌ی قاجار و پهلوی اول

سعید عامری^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۰۶

علی نجف‌زاده^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۱۱

مشاهده مقاله منتشر شده: دوره ۱۸، شماره ۲

http://www.farhangekhorasan.ir/article_203751.html

چکیده

مشهد در دوره‌ی قاجار شاهد حضور مسافران و مهاجران غیر فارسی‌زبان بود. از این رو، آموزش زبان‌های فرانسه، روسی و انگلیسی متناسب با نیازهای ساکنان این شهر ارائه می‌شد. زبان فرانسه پس از زبان روسی، از اواخر دوره‌ی قاجار در مشهد رایج شد و سپس جای خود را به زبان انگلیسی داد. زبان فرانسه حدود نیم قرن مهم‌ترین زبان خارجی رایج در مشهد بود و هدف این مقاله بررسی عوامل موثر بر رواج آموزش این زبان و سیر تغییرات شیوه‌ی آموزش آن در مشهد است. با توجه به مؤلفه‌های متعدد دخیل در آموزش و اشاعه‌ی زبان فرانسه در مشهد، پژوهش حاضر به واکاوی این پرسش می‌پردازد که چه مؤلفه‌هایی بر آموزش زبان فرانسه در مشهد مؤثر بوده‌اند؟ و چگونه زبان فرانسه به مهم‌ترین زبان خارجی مشهد در دوره‌ی قاجار و پهلوی تبدیل شد؟ در این مقاله، با اتکا به روش کتابخانه‌ای، طیف متنوعی از منابع اولیه، شامل روزنامه‌های محلی مشهد در دوره‌ی قاجار و پهلوی مورد کاوش قرار گرفتند. متعاقباً، اسناد منتشر نشده و پرونده‌های

۱. استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران، نویسنده مسئول
anajaf@birjand.ac.ir <https://orcid.org/0000-0002-6147-511X>

۲. استادیار گروه زبان انگلیسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران
s.ameri@birjand.ac.ir <https://orcid.org/0000-0001-7706-0552>

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

تدریس معلمان فرانسوی و ایرانی جمع‌آوری و تحلیل شدند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد آموزش زبان فرانسه در مشهد ابتدا به صورت خصوصی و در میان اعیان رواج داشت. استخدام مستخدمان خارجی فرانسوی‌زبان، مانند بلژیکی‌ها، به گسترش این زبان کمک کرد. گسترش روابط فرهنگی ایران و فرانسه و توجه به این زبان در ساختار آموزشی، زبان فرانسه را به مهم‌ترین زبان خارجی در مدارس تبدیل کرد. در این میان، کلاس‌های خصوصی و آموزشگاه‌های زبان نیز نقش مهمی در آموزش این زبان ایفا کردند.

واژه‌های کلیدی: زبان فرانسه، مشهد، آموزش زبان، تاریخ، معلم‌های فرانسوی.

مقدمه

یادگیری زبان دوم، دریچه‌ای به سوی فرهنگ‌ها و افکار نو می‌گشاید و از دیرباز، کانون توجه و کاوش اندیشمندان و فرهیختگان در عرصه‌های آموزشی و اجتماعی بوده است. ریشه‌های این کنجکاوی را می‌توان در نوشته‌ها و آثار معلمان و پژوهشگران (در پهنه‌ای که امروزه اروپا نامیده می‌شود) از دوران باستان تا به امروز ردیابی کرد (Thomus, 2013). شهر مشهد همواره شاهد رونق آموزش زبان فرانسه بوده است. ریشه‌های این تبادل فرهنگی را می‌توان در اعصار مختلف، از دوره‌ی قاجار تا به امروز، جستجو کرد. در دوره‌ی قاجار و پهلوی شاهد توسعه‌ی چشمگیر آموزش زبان فرانسه در مشهد هستیم. در این دو دوره، هم‌افزایی عوامل متعددی، آموزش زبان فرانسه را در مشهد رونقی بی‌سابقه داد. واکاوی سیر تحول یادگیری زبان در گذر تاریخ، از اهمیتی بسزا برخوردار است چرا که دریچه‌ای به سوی راهبردها و رویکردهای گذشته می‌گشاید. این آگاهی ارزشمند، می‌تواند نقشی تعیین‌کننده در ارتقای روش‌های نوین یادگیری زبان - در میان شیوه‌های گوناگون آموزشی - ایفا کند (Besse, 2014). پژوهش حاضر با تمرکز بر آموزش و تدریس زبان فرانسه در شهر مشهد از منظر تاریخی، با استفاده از روش پژوهش تاریخی و با بهره‌گیری از منابع مختلف، از جمله اسناد مکتوب و مطبوعات به دنبال پاسخ به پرسش‌های زیر است:

- چه عواملی در آموزش و گسترش زبان فرانسه در مشهد مؤثر بوده‌اند؟

- این زبان از چه زمانی و چگونه در مشهد آموزش داده شده است؟

- چه کسانی در تبدیل زبان فرانسه به زبان غالب خارجی در مشهد نقش داشته‌اند؟
- مهم‌ترین معلمان زبان فرانسه در مشهد چه کسانی بوده‌اند و چه سهمی در این روند ایفا کرده‌اند؟

پیشینه‌ی پژوهش

با وجود اهمیت انکارناپذیر یادگیری زبان دوم، پژوهش‌های مربوط به تاریخچه و سیر تحول آموزش و یادگیری آن تاکنون عمدتاً به کشورهای اروپایی محدود بوده و دامنه‌ی بررسی‌ها نیز در این منطقه تا حدودی اندک است. مثلاً، مطالعاتی در زمینه‌ی تدریس زبان فرانسه در انگلستان (Kibbee, 1990)، سوئد (Hammar, 1991) و اسپانیا (Fraile, Eugenia, & Suso López, 1999) انجام گرفته‌است. با این حال، همان‌طور که مک‌لند و اسمیت^۱ (2014) اشاره می‌کنند، تاریخ یادگیری زبان دوم در سنت‌های غیراروپایی به طور کامل مورد بی‌توجهی قرار گرفته و انجام پژوهش در این زمینه ضروری است.

یکی از نخستین پژوهش‌ها در زمینه‌ی تاریخ تدریس زبان فرانسه خارج از مرزهای کشور فرانسه (یعنی به عنوان زبان دوم)، کتاب *تاریخ زبان فرانسه از آغاز تا کنون* اثر فردیناند برونوت است که در اوایل قرن نوزدهم به چاپ رسید. بسه (2014) در این اثر برونوت به بررسی زبان فرانسه به عنوان یک زبان خارجی از منظر اجتماعی، آموزشی و زبان‌شناسی در فراسوی مرزهای فرانسه پرداخته‌است. سانتوس^۲ (2018) نیز بر این نکته تأکید می‌کند که تاریخ یا تاریخ‌نگاری تدریس زبان‌ها هنوز جایگاه مناسبی در دنیای آکادمیک پیدا نکرده‌است. بررسی‌ها حاکی از آن است که مقالات مربوط به تدریس و آموزش زبان فرانسه به عنوان زبان خارجی یا دوم عمدتاً به کشورهای نظیر چین (Zhang, 2020)، ایالات متحده (Watts, 1963) و روسیه (Offord, Rjéoutski, & Argent, 2018) محدود بوده است.

تاریخ آموزش زبان فرانسه در ایران، به‌ویژه در شهر مشهد، تاکنون از سوی پژوهشگران حوزه‌ی آموزش زبان و تاریخ مغفول مانده است. این در حالی است که سابقه‌ی آموزش زبان فرانسه در

1. McLelland & Smith

2. Santos

ایران به دوره‌ی قاجار برمی‌گردد. زمان‌وزیری و قنبری خانقاه (۱۴۰۱) در پژوهش خود بیشتر به بررسی ارتباط بین آموزش زبان خارجی در ایران با فراز و نشیب‌های موقعیت بین‌المللی فرانسه و انگلستان پرداخته‌اند. اگرچه در این پژوهش به طور خاص به آموزش زبان فرانسه در مشهد اشاره نشده است، اما به طور کلی نشان می‌دهد که این فرآیند در مشهد نیز تابعی از شرایط حاکم بر ایران و جهان بوده است. کتاب *زبان‌های خارجی در گذر تاریخ ایران* اثر دهمرده و همکاران (۱۳۹۴) نیز به علل موثر بر گسترش زبان‌های خارجی مانند فرانسه، انگلیسی و روسی در ایران می‌پردازد و مواردی چون اعزام دانشجو به خارج از کشور، فعالیت مبلغان مسیحی، تأسیس مدرسه لازاریست‌ها، دارالفنون و مدارس نوین را در زمره‌ی این عوامل قرار می‌دهد. با وجود این، این کتاب به طور خاص به وضعیت آموزش زبان فرانسه در شهری مانند مشهد نمی‌پردازد.

روش تحقیق

این پژوهش در قالب تحقیقات اسنادی و تاریخی کیفی انجام گرفته است. در این نوع پژوهش، با بررسی عمیق و دقیق منابع دست اول و دوم، به واکاوی موضوعات پرداخته می‌شود. پیچیدگی‌ها و تحولات تاریخی متعدد در آموزش زبان فرانسه در مشهد، ضرورت بررسی طیف گسترده‌ای از منابع و اطلاعات را برای تحلیل و واکاوی دقیق موضوع ایجاب می‌کند. استفاده از روش‌شناسی تحقیقات اسنادی و تاریخی کیفی مزایای متعددی دارد (Cohen, Manion & Morrison, 2018):

- تحلیل عمیق و دقیق: این روش به بررسی موشکافانه و جزئیات موضوع می‌پردازد و تصویری جامع و دقیق از آن ارائه می‌دهد.
- کشف الگوها و روندها: با شناسایی الگوها و روندهای مرتبط با موضوع، امکان ارائه‌ی تفاسیر عمیق‌تر از داده‌های تاریخی فراهم می‌شود.
- منابع اولیه‌ی این پژوهش اخبار و گزارش مندرج در روزنامه‌های مشهد نظیر *بهار*، *نوبهار*، *تازه بهار*، *شهامت*، *آزادی*، *آفتاب شرق*، *فکرآزاد*، *حبل‌المتین خراسان* و *هیرمند* هستند. همچنین از اسناد منتشر نشده‌ی مرکز اسناد آستان قدس نیز استفاده شده است.

بررسی و بحث

از اواخر دوره‌ی قاجار آموزش زبان فرانسه در مشهد براساس شیوه و دامنه‌ی فراگیری آن دچار تغییراتی شد. ابتدا آموزش خصوصی، سپس مراوده با خارجی‌ها و تأسیس آموزشگاه‌های خصوصی و در نهایت تدریس در مدارس در این روند اثرگذار بود که به هر یک پرداخته خواهد شد.

- آموزش خصوصی زبان فرانسه

گسترش زبان فرانسه در ایران و به تبع آن در مشهد، ریشه در دوره‌ی ناصرالدین شاه قاجار دارد. در این دوران، فرانسوی‌ها در جایگاه یکی از مهم‌ترین گروه‌های متخصصان اروپایی، حضور فعالی در مشهد داشتند. این حضور به صورت پراکنده و سازمان‌یافته بود و حکام محلی از تخصص و دانش آنان برای آموزش زبان فرانسه به فرزندانشان بهره می‌بردند. یکی از نمونه‌های بارز این موضوع، استخدام معلمی فرانسوی به نام مسیو دوکروا^۱ توسط یارمحمد خان سهام‌الدوله، حاکم بجنورد، بود. وی دوکروا را برای آموزش زبان فرانسه به دو پسرش به کار گمارد (موزر، ۱۳۵۶: ۲۰۸).

مورد دیگر شاهزاده محمدتقی میرزا رکن‌الدوله، حاکم خراسان، است که در سال ۱۲۵۵ش معلمی فرانسوی را برای تعلیم پسرش، علینقی میرزا، استخدام کرد (اعتصام‌الملک، ۱۳۵۶: ۸۵). هانری رنه دالمانی^۲ (۱۳۳۵: ۳۰) سیاح و جواهرفروش، نیز از استخدام معلمی فرانسوی به نام مسیو سزاری^۳ برای آموزش زبان فرانسه به فرزند یکی از حکام خراسان - بدون ذکر نام وی - خبر می‌دهد. مسیو سزاری از جمله اولین فرانسوی‌هایی بود که در مشهد شغل معلمی و سپس کارمندی گمرک را برعهده گرفت. او در سال ۱۲۷۹ش کارمند گمرک ایران بود و با دالمانی آشنایی داشت. سزاری، مردی از جزیره‌ی کرس، پس از تحصیلات مقدماتی، به مدرسه‌ی پلی‌تکنیک فرانسه رفت، اما موفقیتی کسب نکرد و به سن پترزبورگ روسیه سفر نمود. آنجا در یک چاپخانه در سمت مصحح مشغول به کار شد. پس از مدتی، پیشنهاد آموزگاری فرزندان والی خراسان را - بدون اطلاعات کافی و فقط به خاطر پول - پذیرفت و به مشهد رفت. شاگردان

1. Monsieur Doucroix
2. Henry René Dalmany
3. Monsieur Cesari

سزاری استعداد یادگیری زبان فرانسه را نداشتند و او برای آسان‌تر کردن کار، قواعد صرف و نحو را کنار گذاشت و با تلاش زیاد به تدریس دست‌وپاشکسته‌ی چند کلمه اکتفا کرد (همان: ۹-۱۰). دامنه‌ی اثرگذاری تدریس خصوصی زبان فرانسه به فرزندان حکام بسیار محدود بود و تعداد اندکی را دربر می‌گرفت. با این حال، زمینه‌ی آشنایی بیشتر با زبان فرانسه را فراهم کرد.

– دلایل گسترش زبان فرانسه در مشهد

از اواسط دوره‌ی قاجار، فرانسوی‌ها در عرصه‌ی فرهنگی ایران حضور فعالانه‌ای داشتند و زبان فرانسه جایگاه مهمی در نظام آموزشی کشور یافت. تأسیس دارالفنون نقطه‌ی عطفی در این زمینه بود، چرا که زبان فرانسه به عنوان زبان رسمی آموزش در این موسسه انتخاب شد و بسیاری از دروس به این زبان تدریس می‌شدند. نقش فرانسوی‌ها در تأسیس مدارس جدید مثل آلیانس و آموزش زبان فرانسه در دوره‌ی قاجار بسیار چشمگیر بود (زمان‌وزیری و قنبری خانقاه، ۱۴۰۱: ۷۰). علاوه‌براین، اعزام تعداد قابل توجهی دانشجو به فرانسه، تمایل به استفاده از زبان فرانسه را در میان نخبگان و روشنفکران ایرانی دوچندان کرد، به طوری که این زبان به رایج‌ترین زبان اروپایی در بین دانشجویان تبدیل شد (دهم‌رده و همکاران، ۱۳۹۴: ۷۹). می‌توان گفت، سیاست‌های دولتی و تمایل جامعه‌ی روشنفکران و متفکران ایرانی، در کنار پیشینه‌ی فرهنگی فرانسه در ایران، دست به دست هم دادند تا زبان فرانسه تا پایان دوره‌ی پهلوی اول جایگاه خود را در ایران حفظ کند (زمان‌وزیری و قنبری خانقاه: ۷۳).

علاوه بر عوامل کلی که بر وضعیت آموزش زبان فرانسه در ایران تأثیرگذار بودند، در شهر مشهد عوامل دیگری نیز در این زمینه نقش‌آفرین بودند. حضور مستشاران فرانسوی و بلژیکی در این شهر، از جمله عوامل مهم در گسترش زبان فرانسه به شمار می‌رود. از زمان سلطنت مظفرالدین شاه و با ورود بلژیکی‌ها به عنوان مستشاران امور مالی و گمرکی، زبان فرانسه در ساختار اداری ایران و به تبع آن در شهر مشهد رواج بیشتری یافت. این مستشاران که در مکالمات و مکاتبات خود از زبان فرانسه استفاده می‌کردند، عملاً این زبان را به مهم‌ترین زبان خارجی در شهر مشهد تبدیل کردند. فعالیت بلژیکی‌ها در مشهد از سال ۱۲۸۰ش آغاز شد و به مدت دو دهه ادامه یافت. در این مدت، زبان فرانسه جایگاه خود را به عنوان یکی از مهم‌ترین زبان‌های خارجی در این شهر

تثبیت کرد. حتی ایس^۱، یکی از فرماندهان انگلیسی در زمان جنگ جهانی اول، در توصیف برخورد مردم مشهد با انگلیسی‌ها، به استفاده رایج از زبان فرانسه در گفتگوها اشاره می‌کند (ایس، ۱۳۷۲: ۱۷۴).

مستشاران بلژیکی که در سیستان و خراسان مشغول به کار بودند، به طور گسترده از خدمات مترجمان ایرانی استفاده می‌کردند. نمونه‌ی بارز این موضوع، مسیو دوورت^۲، رئیس مالیه و گمرک سیستان بود که به دلیل عدم آشنایی با زبان فارسی، از خدمات مترجمی به نام میرزا صادق خان بهره می‌برد. مورد دیگر، مسیو کرنلیس^۳، پیشکار مالیه‌ی خراسان در سال‌های ۱۲۹۶ تا ۱۲۹۹ ش است. او نیز از خدمات مترجم شخصی به نام ابوالقاسم خان استفاده می‌کرد (نجف‌زاده، ۱۳۹۴: ۷۹۱). مسیو لوانیز نقش مهمی در گسترش زبان فرانسه در مشهد ایفا کرد. او در مقام رئیس گمرکات خراسان علاوه بر امور گمرکی و مالی (دستوار، ۱۳۶۳: ۲۱۸) اقدامات فرهنگی مهمی برای ترویج زبان فرانسه انجام داد. تأسیس کتابخانه و قرائت‌خانه در اداره‌ی گمرک و تلاش برای تأسیس کلوپ از جمله فعالیت‌های قابل توجه اوست. کتابخانه‌ی گمرک به مکانی برای دسترسی به انواع کتب مفید، جراید و روزنامه‌های ایرانی و فرانسوی تبدیل شد و زمینه‌ی ارتقای سطح دانش و آگاهی افراد را فراهم کرد (نوبهار، ش ۳۷، سال اول، ص ۳؛ مدرس رضوی و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۷۵-۱۷۸).

- آموزشگاه‌های خصوصی

تا اواخر دوره‌ی قاجار، لزوم آشنایی با زبان خارجی علاوه بر هیئت حاکمه برای برخی از بازرگانان نیز ملموس شد. زبان فرانسه به عنوان زبانی کلیدی در عرصه‌های تجاری، اداری و مالی، به تدریس عمومی و آزاد در مشهد رونق چشمگیری بخشید. این امر سبب افزایش کاربرد این زبان در نظام آموزشی غیررسمی شد. یکی از نخستین اقدامات در این زمینه، برگزاری کلاس‌های اکابر زبان فرانسه توسط موسیو میشل پطروس بود. دوره‌ای که در ابتدا با موفقیت‌های قابل توجهی

-
1. Alice
 2. Monsieur Duvart
 3. Monsieur Cornelis
 4. Monsieur Lawlou

همراه شد ولی پس از مدتی که پطروس به دلایلی نامشخص از ادامه‌ی تدریس انصراف داد، این اتفاق موجب تأسف عمیق برخی از شاگردان وی شد (تازه بهار، ش ۳۳، ص ۳). در کنار معلمان خارجی، برخی از پیشگامان ایرانی نیز در عرصه‌ی آموزش خصوصی گام نهادند. در این میان، نام شیخ علی‌اکبر خراسانی، یکی از اولین برگزارکنندگان کلاس‌های خصوصی و رایگان زبان فرانسه در مهر ۱۲۹۹ش می‌درخشد. او «تعلیمات مجانی عمومی» را از دغدغه‌های دیرین خود بیان کرد و کلاس اکابر را برای دروس طبیعیات، ریاضیات، حقوق و زبان مقدماتی انگلیسی، فرانسه و اسپرانتو^۱ تشکیل داد (تازه بهار، ش ۴۸، ص ۳). شیخ علی‌اکبر خراسانی از برگزاری کلاسی تحت عنوان تعلیمات مجانی خبر داد که زبان فرانسه از جمله دروس اصلی آن بود. این کلاس ویژه‌ی آقایان و به صورت شبانه در جوار مدرسه‌ی رحیمیه برگزار می‌شد (تازه بهار، ش ۵۲، ص ۳).

علیرضا آموزگار، مدیر مدرسه‌ی سادات رضوی، نیز کلاس اکابری تشکیل داد و زبان‌های آلمانی، فرانسه، روسی و انگلیسی تدریس می‌کرد (فکر/آزاد، ش ۷۳ سال اول، ص ۴). کلاس‌های اکابر مدرسه‌ی متوسطه دانش در سال ۱۳۰۲ش نیز زبان فرانسه را به عنوان مهم‌ترین زبان خارجی مورد توجه قرار داد (فکر/آزاد، ش ۲۸، سال اول، ص ۴). معلمانی چون محمود سالاری که زبان فرانسه را در مدرسه آلیانس تهران خوانده و در سال ۱۲۹۹ش موفق به اخذ دیپلم شده و به مشهد بازگشته بودند (نامه فرهنگ، ش ۳، سال ۱، ص ۱۷۵)، احتمالاً در این مدارس درس می‌دادند. در دوره‌ی پهلوی که محدودیت‌های فرهنگی آموزش زبان خارجی کمتر شد، کلاس‌های اکابر دیگر مخصوص مردان نبود، بلکه زنان نیز زبان فرانسه می‌آموختند. کلاس اکابر زنانه‌ی طلعت‌الملوک دفتری در بالا خیابان نزدیک باغ نادری از جمله این موارد بود (آزادی، ش ۵۸، سال ۴، ص ۲).

با وجود فقدان اطلاعات در مورد محتوای این دوره‌ها، می‌توان با بررسی آگهی‌های موجود، جزئیاتی را استنباط کرد. آگهی «کلاس فرانسه حقیقی» که اول دی ۱۳۰۹ش در روزنامه بهار

۱. اسپرانتو زبانی جهانی است که به ملت خاصی تعلق ندارد و یادگیری‌اش خیلی راحت است. این زبان توسط لودویک زامنهوف لهستانی با هدف افزایش اتحاد و گسترش صلح در اواخر دهه ۱۸۷۰ م شکل گرفت.

منتشر شد و کلاس آن در کوچه‌ی چهار باغ نزدیک بانک شاهنشاهی برگزار می‌شد، نکات قابل توجهی را در مورد محتوای آموزشی ارائه می‌دهد:

- تمرکز بر مهارت‌های گفتاری، نوشتاری و ترجمه: این موضوع نشان می‌دهد که این دوره بر روی ارتقای مهارت‌های زبانی کلیدی زبان‌آموزان در هر چهار مهارت اصلی زبان (صحبت کردن، شنیدن، خواندن و نوشتن) تمرکز دارد.

- تکمیل آموزش زبان فرانسه‌ی مدارس: این عبارت بیانگر آن است که در مدارس دانش‌آموزان در سطح خواندن و نوشتن زبان فرانسه را یاد می‌گرفتند و این دوره می‌توانست مکمل یا تقویتی برای آموزش زبان فرانسه‌ی ارائه شده در مدارس باشد و به دانش‌آموزان در یادگیری عمیق‌تر و کامل‌تر این زبان کمک کند (بهار، ش ۸۷۲، ص ۱).

با ورود گسترده‌ی مهاجران روس به مشهد پس از انقلاب بلشویکی در سال ۱۹۱۷م جمعی از تحصیل‌کردگان روس به جرگه‌ی معلمان خصوصی زبان فرانسه پیوستند. خانم آنتیپوف^۱ در ۵ شهریور ۱۳۰۱ تدریس خصوصی زبان فرانسه را آغاز کرد. او در مدرسه‌ی «اخو ویتسکی اسکال لا» سنت پترزبورگ و مدرسه آلیانس^۲ پاریس تحصیل کرده بود. محل برگزاری کلاس‌های او، باغ خونی منزل آقای فیلیپوف^۳ اعلام شد (فکر/زاد، ش ۱۹، سال اول، ص ۱). ای. اونویچ^۴، مهاجر روس دیگری، در اطلاعیه‌ای اعلام کرد حاضر به تدریس زبان فرانسه و روسی است. محل تدریس او کاروانسرای حاج علی اکبر بیرون دروازه‌ی ارگ، مقابل منزل مرحوم ارفع‌الممالک بود (فکر/زاد، ش ۳۱، سال اول، ص ۴).

برخی از تحصیل‌کرده‌های ایرانی نیز به تدریس زبان در کلاس‌های خصوصی می‌پرداختند. کلاس گلشن یکی از مهم‌ترین این آموزشگاه‌ها بود که از سال ۱۳۰۱ش شروع به کار کرد و در آن زبان‌های مختلف فرانسه، انگلیسی، فارسی، روسی و آلمانی را آموزش داده می‌شد. این کلاس‌ها با تأکید بر مکالمه و تمرین عملی برگزار می‌شدند. مالک این آموزشگاه، نصرالله یعقوب‌زاده، خدمات تدریس زبان فرانسه را با روشی نوین ارائه می‌کرد. آموزشگاه گلشن خدمات معلم

1. Antipov
2. Alliance School
3. Filippoff
4. I. Ovnovitch

خصوصی نیز برای آموزش زبان در منازل ارائه می‌داد. مکان این مرکز در کوچ‌هی عباسقلی‌خان، بالاخانه‌های عزیزالله‌اف قرار داشت (فکر/آزاد، ش ۴۸، سال اول، ص ۳). آگهی‌های تبلیغاتی نشان می‌دهد کلاس‌های زبان بیشتر در اماکن عمومی مانند کاروانسراها و یا منازل معلمان برگزار می‌شد.

محمد رضا خراسانی، مدیر موسسه تبلیغاتی رهنمای خراسان، در دفاتر مطبوعاتی به تدریس زبان‌های مختلف خارجی، از جمله زبان فرانسه می‌پرداخت. این موسسه‌ی تبلیغاتی بر آموزش زبان‌های داخلی و خارجی با استفاده از معلمان مجرب تمرکز داشت و در شعب متعدد آن در مشهد، زبان‌های فرانسه، روسی، انگلیسی و آلمانی به دانش‌آموزان و طلاب تدریس می‌شد (فکر/آزاد، ش ۵۱، سال اول، ص ۱؛ فکر/آزاد، ش ۱۴۶، سال اول، ص ۴). دفتر روزنامه‌ی فکر/آزاد نیز در زمینه‌ی آموزش زبان فرانسه فعالیت می‌کرد. اما یکی از مشکلاتش، کمبود معلم بود. به همین دلیل، در تاریخ ۸ آذر ۱۳۰۲ ش، خبر از ورود یک معلم دانشمند را برای تدریس داد. حداقل تعداد دانش‌آموز برای تشکیل این کلاس خصوصی، ۱۰ نفر اعلام شده بود (فکر/آزاد، ش ۱۰۱، سال اول، ص ۲).

به نظر می‌رسد دفاتر مطبوعات در برگزاری کلاس‌های زبان فرانسه نقشی اساسی ایفا می‌کردند. چنانکه روزنامه‌ی آزادی در تاریخ ۸ شهریور ۱۳۱۳ با انتشار آگهی «آموزگار فرانسه»، از حضور یک معلم مجرب و مسلط به زبان فرانسه خبر داد (آزادی، ش ۸۶۳، ص ۱) و در آگهی دیگری وعده‌ی تشکیل کلاسی با بهترین شیوه‌ها و جدیدترین متدهای آموزشی خبر داد (آزادی، ش ۱۰۳۵، ص ۱).

به تدریج آموزشگاه‌هایی برای آموزش زبان دایر شد. در این میان، در آموزشگاه نوین، در ۲۶ آبان ۱۳۱۷، زبان فرانسه تدریس می‌شد و تعهد کتبی مبنی بر آموزش زبان فرانسه و انگلیسی در مدت شش ماه می‌داد (شهامت، ش ۲۶، سال ۱۱، ص ۴). پس از شهریور ۱۳۲۰، با وجود اینکه با حمایت کنسولگری انگلیس و سپس آمریکا آموزش زبان انگلیسی در آموزشگاه‌ها رواج بیشتری یافت، اما باز هم زبان فرانسه با درجه‌ی اهمیت کمتری تدریس می‌شد. هوشنگ شفاهی در مرداد ۱۳۲۹، کلاسی مخصوص برای تمرین و آموزش زبان‌های انگلیسی و فرانسه برگزار کرد (نور/یران، ش ۵۶، ص ۲). حتی پس از ارائه‌ی رشته‌ی زبان فرانسه به صورت آکادمیک در دانشگاه

مشهد، آموزش این زبان در آموزشگاه‌های شهر ادامه داشت. آموزشگاه ضیایی که بیشتر به تدریس زبان انگلیسی می‌پرداخت، در تاریخ ۷ تیر ۱۳۳۹ خبر از برگزاری کلاس زبان فرانسه داد (هیرمند، ش ۵، ص ۱).

زبان‌آموزی و توجه به زبان فرانسه در مشهد علل مختلفی داشت. اعزام دانش‌آموزان به فرانسه برای ادامه‌ی تحصیل از اواخر دوره‌ی قاجار اهمیت یافت. در دوره‌ی قاجار بیشتر دانش‌آموزان برای ادامه‌ی تحصیل به روسیه می‌رفتند. بعد از سقوط روسیه تزاری این مقصد تغییر کرد. در دوره‌ی پهلوی بیشتر جوانان و نوجوانان خراسانی برای تحصیل عازم فرانسه می‌شدند. طبق آمار ۷۵ درصد دانشجویان ایرانی مستقر در اروپا در آن زمان در فرانسه مشغول به تحصیل بودند. بازگشت این دانشجویان، زبان فرانسه را به رایج‌ترین زبان اروپایی در میان تحصیل‌کردگان ایرانی تبدیل کرد (دهم‌رده، نعمتی لیمانی و حسینی، ۱۳۹۴: ۹۷ - ۹۹). اکثر پزشکان مشهد در آن زمان تحصیلات خود را در فرانسه به اتمام رسانده بودند.

زبان فرانسه همچنین در فعالیت‌های اقتصادی مشهد تا اواسط دوره‌ی پهلوی اول نقش‌آفرین بود. بررسی آگهی‌های استخدام در سال‌های ۱۳۱۴ تا ۱۳۱۶ش نشان می‌دهد که دانستن زبان فرانسه تأثیر بسزایی در شغلیابی و استخدام در بخش خصوصی داشت. علی‌اصغر موتمنی، نماینده‌ی کمپانی بیمه ویکتوریا، در سال ۱۳۱۴ش، یک خانم ماهر در زبان فرانسه و ماشین‌نویسی استخدام کرد. بانک ملی ایران - شعبه‌ی مشهد - نیز در سال ۱۳۱۶ش، شرایط استخدام خود را تسلط به زبان‌های خارجی اعلام کرد (آفتاب شرق، ش ۸۱۱، سال سیزدهم، ص ۱). روزنامه‌ی شهامت نیز در سال ۱۳۱۷ش یک جوان با تحصیلات متوسطه و مسلط به زبان‌های فرانسه و انگلیسی استخدام کرد (شهامت، ش ۱۴۷، سال ۱۰، ص ۱). این آگهی‌ها نشان‌دهنده‌ی اهمیت زبان فرانسه در بازار کار مشهد در آن دوره است.

- معلمان فرانسوی در مدارس نوین

با تأسیس مدارس نوین و پدید آمدن ضرورت آموزش زبان خارجی، مسئله‌ی تأمین معلم نیز مطرح شد. زبان فرانسه از اواخر دوره‌ی قاجار به برنامه‌های آموزشی مدارس مشهد راه یافت و در اولین مدرسه‌ی این شهر، یعنی رحیمیه، تدریس گردید. این مدرسه در شش ماه اول فعالیتش در سال ۱۲۸۶ش معلم فرانسه نداشت، اما پس از مدتی مسیو عبدالرضا به عنوان معلم فرانسه با

حقوق ماهیانه ۱۵۰ قران استخدام شد که هم‌طراز با حقوق معلم ریاضی و بیشتر از حقوق معلمان عربی بود (جمع و خرج مدرّس خیریه مشهد، ۱۳۲۷ق: ۳۶، ۴۰). مسیو عبدالرضا حدود دو نیم ماه تدریس کرد و دوباره مدرسه چهار ماه بدون معلم فرانسه ماند تا اینکه در سال ۱۲۸۷ش مسیو محمدخان به عنوان معلم فرانسه استخدام شد. حقوق او با افزایش ۲۵ درصدی مثل سایر معلمان، به ۲۰۰ قران ارتقا یافت (همان: ۸۰) اما همکاری او نیز طولانی نبود. ژان ناتال^۱، یکی دیگر از اولین معلمان خارجی در مدارس نوین مشهد بود. او پیش از این، در مدارس علمیه‌ی انجمن سعادت نیز به تدریس زبان فرانسه مشغول بود (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۱۳۸) و سپس به استخدام مدرسه‌ی ملی درآمد (فکر آزاد، ش ۲۰، سال اول، ۴).

در مدرسه‌ی ضیاء نیز زبان فرانسه تدریس می‌شد. این مدرسه در سال ۱۲۹۵ش توسط ترک‌های مهاجر قفقازی تأسیس شده بود و در آن زبان‌های خارجی شامل فرانسه، روسی، عربی و ترکی تدریس می‌شد (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۱۴۶). پس از ژان ناتال، معلمان دیگری برای آموزش زبان فرانسه در مدارس جدید مشهد استخدام شدند. وزارت معارف از مهرماه ۱۳۰۸ (اطلاعات، ش ۸۷۴، ص ۲) به دنبال استخدام معلم فرانسوی برای مدارس متوسطه از جمله برای مشهد بود. از میان نه معلم اروپایی، مسیو لیئو^۲ در روز ۱۳ مهر ۱۳۰۸ وارد مشهد شد و به عنوان معلم زبان در مدرسه‌ی متوسطه دانش مشغول به کار گردید (اطلاعات، ش ۸۷۸، ص ۳). به تدریج تعداد معلمان فرانسوی در مدارس مشهد افزایش یافت. مسیو آرامی و مسیو لانیل برای تدریس طبیعیات و ریاضیات و مسیو لیئو برای تدریس زبان فرانسه برای مدت سه سال با حقوق ماهیانه ۲۱۷ تومان و ۲۰ تومان کرایه‌ی منزل به استخدام درآمدند (حبیل‌المتین، ش ۹، سال ۳۸، ص ۶) استخدام این معلمان فرانسوی، وضعیت آموزشی مدرسه‌ی متوسطه دانش را به طور قابل توجهی ارتقا داد.

1. Jean Natal
2. Monsieur Leo

استخدام معلم اروپایی برای آموزش زبان فرانسه، از سال ۱۳۰۹ش در مدارس وابسته به آستان قدس نیز آغاز شد. طبق پرونده‌ی «استخدام معلم اروپایی برای دبستان شاهرضا»، اولین نامه در این زمینه در تاریخ ۱ شهریور ۱۳۰۹ خطاب به فیاض شهیدی (علی‌اکبر فیاض) نوشته شده‌است تا در مأموریت خود به اروپا، استخدام چند معلم اروپایی برای دبستان متوسطه‌ی شاهرضا را بررسی کند و در صورت امکان، افراد واجد شرایط و با حقوق نسبتاً کم را استخدام نماید. طبق نامه‌ی دبستان شاهرضا در سال ۱۳۰۹ش برای تدریس به معلم ادبیات و ریاضیات اروپایی با حقوق ساعتی دو تومان و فوق‌العاده، به همراه یک ساعت تدریس در روز، نیاز بود و آستان قدس برای این معلمان ماهیانه ۷۰ تومان حقوق تعیین کرده بود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۶۷۱۶۶/۱۸-۱۰).

در پی این تلاش‌ها، مسیو ماراوال^۱ فرانسوی، برای تدریس زبان فرانسه در مدرسه‌ی آستانه و دیگر مدارس استخدام شد. مودب‌الملک ریشار برای رفاه و آسایش او سفارش کرده بود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۶۳۳۳۹/۱۴). مسیو ماراوال از ۱۷ مهر ۱۳۰۹ به مدت یک سال به عنوان معلم سیکل دوم زبان فرانسه در دبستان متوسطه‌ی شاهرضا مشغول به کار شد تا با حقوق ماهیانه ۷۵ تومان در هفته ۶ ساعت تدریس کند. قرارداد استخدام او در تاریخ ۱ آذر ۱۳۰۹ با محمدولی اسدی نایب‌التولیه آستان قدس به امضا رسید (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۶۷۱۶۶/۶). سیاست آستان قدس در به‌کارگیری معلمان اروپایی در سال‌های بعد ادامه یافت. در سال ۱۳۱۱ش دو معلم فرانسوی به نام‌های مسیو ژان لوپالیه^۲ و مسیو روانه^۳ برای مدرسه‌ی متوسطه شاهرضا استخدام شدند (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۷۱۵۰/۱۶). اگرچه این معلمان زبان فرانسه تدریس نمی‌کردند، اما می‌توانستند به معلمان ایرانی در امر آموزش زبان فرانسه یاری برسانند.

علاوه بر معلمان فرانسوی، تعدادی از فارغ‌التحصیلان فرانسوی نیز به صورت مستقل به مشهد مهاجرت کردند و قراردادهایی برای تدریس زبان فرانسه منعقد نمودند. آقای گورگیان، یکی از این معلمان بود که اواخر سال ۱۳۱۳ش وارد مشهد شد و بیش از یک دهه در دبیرستان‌های

1. Monsieur Maraval
2. Monsieur Jean Loupallé
3. Monsieur Rouanne

مختلف شهر به تدریس زبان فرانسه پرداخت. او در فرانسه متولد شده و سال‌ها در آن کشور زندگی کرده و مدرک تحصیلی‌اش را از پاریس گرفته بود. اگرچه مدرک تحصیلی او مشخص نشد ولی در مشهد ابتدا به تدریس خصوصی پرداخت (آذرخشی، ۱۳۸۷: ۹۳). گورگیان برای تدریس زبان فرانسه در چهار کلاس به مدت ۱۴ ساعت در هفته معرفی شد و آستان قدس رضوی درصدد انعقاد قرارداد با او برآمد. استخدام او براساس شرایط و توافق بین طرفین انجام شد. اداره‌ی معارف در ۱۹ اسفند ۱۳۱۳ با استخدام گورگیان به عنوان معلم زبان فرانسه در دبیرستان شاهرضا موافقت کرد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۶-۴/۹۸۹۰۴). بسیاری از دانش‌آموزان مشه‌دی دهه‌های ۱۳۲۰ و ۱۳۳۰ ش، شاگردان گورگیان بودند. عبدالمجید مجید فیاض در مورد تأثیرگذاری گورگیان بر یادگیری زبان فرانسه خود می‌نویسد: «من از کلاس ششم دبیرستان به تشویق استاد گورگیان، معلم زبان فرانسه، به این زبان علاقه‌مند شدم و حتی جرأت می‌کردم که برخی از اشعار ویکتور هوگو و لامارتین را ترجمه و در دفترچه‌ای مخصوص بنویسم. کم و بیش می‌توانستم به زبان فرانسه صحبت کنم» (مجید فیاض، ۱۳۸۹، ج ۱: ۱۲۱). علاوه بر معلمان فرانسوی اعزامی، تعدادی از فارغ‌التحصیلان ایرانی نیز در آن دوره در مدارس به تدریس زبان فرانسه می‌پرداختند.

– معلمان ایرانی در مدارس نوین

دبیرستان‌های دانش و شاهرضا از جمله مهم‌ترین مدارس مشهد بودند که در آن‌ها زبان فرانسه به طور گسترده تدریس می‌شد. احتمالاً محمود سالاری که سال ۱۳۰۱ ش از اداره‌ی دارایی به وزارت فرهنگ منتقل شد، در دبیرستان دانش تدریس می‌کرد. وی سابقه سی سال تدریس زبان فرانسه در دبیرستان‌های مشهد را داشت (نامه فرهنگ، ش ۴، سال اول: ۱۷۵). مسیو نظربکیان^۱ از دیگر معلمان زبان فرانسه بود که در تاریخ ۱ آذر ۱۳۱۱ ش، به پیشنهاد رئیس اداره‌ی معارف برای تدریس زبان فرانسه در کلاس ششم دبیرستان شاهرضا معرفی شد. او معلم مدرسه‌ی دولتی دانش نیز بود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱۰/۹۷۹۱۹ و ۱۵/۱۰۳۰۰۷/۱۵). نظربکیان با عنوان دبیر زبان فرانسه دوره‌ی دوم، از آبان ماه ۱۳۱۱ برای تدریس ۲۱ ساعت زبان فرانسه قرارداد بست. او ۱۸ ساعت در دبیرستان شاهرضا، دو ساعت در مدرسه دانش و یک ساعت هم

به صورت فوق‌العاده تدریس می‌کرد (متولی حقیقی، ۱۳۸۴: ۱۹۴). نظربکیان در سال‌های بعد همچنان به تدریس در مدرسه‌ی دانش ادامه داد.

پس از دبیرستان دانش، دبستان شاهرضا از جمله مهم‌ترین مدارس مشهد بود که در آن زبان فرانسه تدریس می‌شد. گزارش چهارماهه‌ی دبستان متوسطه‌ی شاهرضا مربوط به مهر، آبان، آذر و دی ۱۳۱۱ نشان می‌دهد در برخی از پایه‌های تحصیلی برای درس‌های فارسی و فرانسه، ساعات فوق‌العاده در نظر گرفته می‌شد. به عنوان مثال، در پایه‌های سوم و ششم، هر کدام دو ساعت زبان فرانسه فوق‌العاده تدریس می‌شد. علت برگزاری این کلاس‌ها، سطح پایین زبان فرانسه دانش‌آموزان بود. از میان ۱۸ نفر از دانش‌آموزانی که در امتحان پایان دوره شرکت کردند، تنها شش نفر در درس زبان فرانسه نمره‌ی قبولی دریافت کردند و ۱۲ نفر دیگر مردود شدند (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۷۱۵۰/۸).

گزارش مربوط به تعداد معلمان دبستان متوسطه‌ی شاهرضا در اواخر خرداد ۱۳۱۱ نشان می‌دهد که زبان فرانسه تنها زبان خارجی تدریس شده در این مدرسه بوده و شش معلم مجزا در مقاطع مختلف به تدریس آن مشغول بوده‌اند:

- میرزا سیدعلی خان نصر، فرزند نصرالله، شش ساعت در کلاس ششم؛
- میرزا حسن خان کیانی، فرزند حاجی میرزا ابوالقاسم، شش ساعت در کلاس پنجم؛
- سید مهدی خان نصر، فرزند نصرالله، شش ساعت در کلاس چهارم؛
- میرزا علی‌اکبر خان مزینی، پنج ساعت در کلاس دوم و پنج ساعت در کلاس سوم؛
- عبدالعلی خان صابری شیروانی، ۲۷ ساعت ریاضی، فرانسه و فیزیک در پایه‌های دوم، سوم و چهارم؛

- میرزا علی خان سلطانی، فرزند میرزا ابوالقاسم، ۲۷ ساعت فرانسه و ریاضی در کلاس اول (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۷۱۵۰/۱۲).

گزارش آماری دیگری که در تاریخ ۱۵ خرداد ۱۳۱۲ از دبستان متوسطه‌ی شاهرضا تهیه شده، نشان می‌دهد پنج معلم در آن به تدریس زبان فرانسه در مقاطع مختلف پرداخته‌اند:

- نظربکیان: ۶ ساعت در پایه‌ی ششم؛

- میرزا حسن خان کیانی: ۸ ساعت در پایه‌ی اول، ۶ ساعت در پایه‌ی دوم، ۸ ساعت در پایه‌ی سوم، ۱ ساعت در هر یک از پایه‌های چهارم، پنجم و ششم (جمعاً ۲۸ ساعت)؛
- سید مهدی خان نصر، فرزند مرحوم نصرالاطباء: ۶ ساعت در پایه‌ی چهارم؛
- میرزا علی اکبر خان مزینی، فرزند حاجی میرزا محمد: ۱۰ ساعت در پایه‌ی دوم متوسطه؛
- میرزا علی خان سلطانی: ۸ ساعت تدریس زبان فرانسه کلاس اول و ۲ ساعت تدریس زبان فرانسه در پایه‌ی دوم (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۷۸۴۳/۳۰).

در حالی که گزارش دقیقی از کیفیت تدریس تمامی معلمان زبان فرانسه در دست نیست، عملکرد برخی از آن‌ها از جمله میرزا سید مهدی خان نصر قابل قبول و رضایت‌بخش بود. طبق نامه‌ای از مدیر دبستان متوسطه‌ی شاهرضا، او در انجام وظایف خود بسیار جدی و کوشا بود. به همین دلیل، مدیر مدرسه، ضمن قدردانی از زحمات آقای نصر، وظیفه خود دانست که رضایت از عملکرد وی را به اطلاع نایب‌التولیه‌ی آستان قدس برساند و تقاضا کند که برای تشویق و ترغیب او در سال جاری (۱۳۱۲ ش) اضافه حقوقی برایش در نظر بگیرند (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۶۷۱۵/۴۳).

سید محسن خان دولتی، فرزند میرزا سید یحیی خان، یکی دیگر از معلمان زبان فرانسه در دبستان متوسطه‌ی شاهرضا بود. او که در ابتدا به عنوان دفتردار در این دبستان مشغول به کار شده بود، از تاریخ ۱۱ مهر ۱۳۱۲، علاوه بر انجام وظایف دفتری، در ساعات فراغت خود به تدریس زبان فرانسه نیز می‌پرداخت (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۷۹۳۶/۱۴). دولتی یک ماه پس از آغاز تدریس، در نامه‌ای به نیابت تولیت آستان قدس، ضمن اشاره به تدریس زبان فرانسه در دوره‌ی ابتدایی (چهار پایه‌ی اول)، از انجام ۲۴ ساعت کار اداری و دفتری در طول هفته خبر می‌دهد. وی با توجه به مسئولیت هم‌زمان دو شغل، تقاضای افزایش حقوق را مطرح می‌کند. این درخواست در حالی مطرح ارائه شد که میرزا حسن خان کیانی، دیگر معلم زبان فرانسه که تنها به تدریس می‌پرداخت، ۷۰ تومان حقوق دریافت می‌کرد. نکته‌ی قابل توجه این بود که شغل دولتی در قرارداد اولیه، صرفاً تدریس زبان فرانسه در پایه‌ی اول ذکر شده بود و او طبق مفاد قرارداد، مجاز به انجام کار دیگری نبود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۷۹۳۶/۱۷). او

همچنین از دی ۱۳۱۳، با مدرسه‌ی فاضلیه همکاری کرد و در آنجا نیز به تدریس زبان فرانسه پرداخت.

میرزا فضل‌الله خان اتابکی، فرزند محمدحسن خان، یکی دیگر از معلمان زبان فرانسه در شهر مشهد بود. او که برای تکمیل تحصیلات خود به پاریس سفر کرده بود، پس از چند سال به ایران بازگشت و از طرف وزارت آموزش و پرورش به عنوان معلم زبان فرانسه در دبستان متوسطه‌ی شاهرضا مشغول به کار شد (همان). اتابکی با هماهنگی محمودلی اسدی، برای تدریس در این مدرسه استخدام شد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۷۹۳۶/۳۶). براساس تعهدات شغلی، اتابکی موظف بود در طول هفته ۲۳ ساعت زبان فرانسه در دوره‌ی متوسطه دوم (سیکل دوم) تدریس کند (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۷۹۳۵/۸). با این حال، گزارش دبستان شاهرضا در تاریخ ۱۵ خرداد ۱۳۱۳ نشان می‌دهد اتابکی در آن سال ۲۵ ساعت در این دبستان زبان فرانسه تدریس می‌کرد که شامل ۵ ساعت در پایه‌ی سوم، ۶ ساعت در پایه‌ی چهارم، ۶ ساعت در پایه‌ی پنجم و ۸ ساعت در پایه‌ی ششم بود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۹۱۱۱/۲). اتابکی در بدو ورود به دبستان شاهرضا، وضعیت تدریس زبان فرانسه را نامطلوب و آشفته توصیف کرد و برای ساماندهی و ارتقای سطح کیفی آن، درخواست همکاری از مسئولان مدرسه را داشت. به نظر او با توجه به حقوق ناچیزی که در لیست حقوقی برایشان در نظر گرفته شده بود، ادامه‌ی زندگی دشوار بود. وضعیت زبان فرانسه در دبستان متوسطه‌ی شاهرضا براساس نمرات اوراق امتحانی در ابتدای سال تحصیلی، بسیار ضعیف بود و به نظر می‌رسید که دانش‌آموزان در این درس تسلط کافی ندارند. با این حال، با تلاش‌ها و پیگیری‌های اولیای آستان قدس و همچنین زحمات اتابکی، پیشرفت‌های قابل توجهی در این زمینه حاصل شد و امید به کسب موفقیت‌های بیشتر در آینده وجود داشت. خلاصه‌ی نتایج شرکت‌کنندگان در امتحان فرانسه بدین شرح بود:

پایه‌ی چهارم ۲۲ نفر، ۶ نفر خوب، ۶ نفر متوسط؛

پایه‌ی پنجم ۲۰ نفر، ۵ نفر خوب، ۷ نفر متوسط؛

پایه‌ی ششم ۱۴ نفر، ۴ نفر خوب، ۵ نفر متوسط.

در سه ماهه‌ی دوم سال تحصیلی، توجه و اهتمام بیشتری به آموزش نگارش و املاي کلمات و جملات زبان فرانسه در تمامی مقاطع تحصیلی دبستان متوسطه‌ی شاهرضا مبذول گردید. علاوه بر این، در درس انشا، با تلاش‌های فراوان، دانش‌آموزان پایه‌های سوم و چهارم به طور صحیح نحوه‌ی ترکیب جملات کوتاه را فرا گرفتند. همچنین، آموزش چند اصل گرامری به صورت نسبتاً مطلوب، به پیشرفت قابل قبولی در این زمینه منجر شد. در پایه‌های پنجم و ششم نیز با جدیت و اهتمام بیشتر به آموزش زبان فرانسه پرداخته شد و نتایج نسبتاً مطلوبی حاصل گردید. بررسی نمرات دانش‌آموزان نشان‌دهنده‌ی رشد و پیشرفت محسوس در یادگیری این زبان بود و امید به ارتقای سطح کیفی آن در آینده نیز وجود داشت. نتایج امتحانات نیز گویای این پیشرفت چشمگیر بود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۷۸۲۸/۱۹). اتابکی در سن جوانی (۳ اسفند ۱۳۱۳) به خاطر بیماری سل درگذشت. او معلمی و وظیفه‌شناس و متعهد بود و دانش‌آموزان این دبستان، به خصوص در درس زبان فرانسه، از بهترین نمرات برخوردار بودند (آزادی، ش ۹۲۶، ص ۲).

میرزا حسن خان کیانی، فرزند حاجی میرزا ابوالقاسم، یکی دیگر از معلمان زبان فرانسه در دبستان ابتدایی شاهرضا بود که در تاریخ ۲۵ بهمن ۱۳۱۱ قرارداد تدریس خود را منعقد نمود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱۰۲۹۸۷/۳). با این حال، پس از شش ماه از آغاز کار، وی به دلیل نارضایتی از وضعیت حقوق معلمی، مراتب اعتراض خود را اعلام کرد. دلیل این نارضایتی آن بود که کیانی در تهران برای تدریس نیمه‌وقت، ماهیانه ۷۰ تومان حقوق دریافت می‌کرد، اما در مشهد برای تدریس تمام‌وقت، مسئولین مدرسه حاضر به پرداخت ۱۰۰ تومان حقوق نبودند. با وجود این که کیانی با دلی پر از امید در سال ۱۳۱۱ ش به مشهد آمده بود، اما در ادامه‌ی کار با چالش‌هایی روبرو شد. یکی از این چالش‌ها، دخالت‌های ذوقی، رئیس آموزش و پرورش، در کار او بود. این دخالت‌ها تا حدی بود که کیانی از نایب‌التولیه‌ی آستان قدس تقاضای مساعدت کرد. او حتی حاضر بود از تدریس در مدرسه‌ی دانش و ۲۰ تومان حقوق آن صرف‌نظر کند. با وجود اینکه مخارج زندگی کیانی در مشهد ماهیانه ۱۰۰ تومان بود، اما با نهایت صمیمیت و دلسوزی برای دانش‌آموزان دبستان متوسطه‌ی شاهرضا با دستمزد ماهی ۵۰ تومان کار می‌کرد. مسیو لویالیه‌ی فرانسوی، همواره از کیانی به عنوان معلمی لایق و کارآمد یاد می‌کرد. در سال ۱۳۱۱ ش که مسابقه‌ای علمی و مرتبط با زبان فرانسه بین دانش‌آموزان او که ۴۵ نفر بودند، با دو کلاس

دیگر که جمعاً ۱۳۰ نفر بودند، برگزار شد، شاگردان کیانی در مسابقه پیروز شدند (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۷۹۳۵/۱۹). احتمالاً وضعیت درس زبان فرانسه در دبستان متوسطه‌ی شاهرضا چندان مطلوب نبوده است که طبق نامه‌ی مورخ ۲۴ دی ۱۳۱۱، دو ساعت به صورت فوق‌العاده برای این درس در نظر گرفته شد که توسط کیانی تدریس می‌شد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۷۲۰۶/۹). کیانی در سال تحصیلی ۱۳۱۲ش، تدریس زبان فرانسه در پایه‌ی اول متوسطه‌ی شاهرضا را با ۲۴ ساعت تدریس در هفته بر عهده گرفت (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۷۹۳۵/۲). کیانی، بعد از ۸ سال تدریس، در اوایل فروردین ۱۳۱۹ در مشهد درگذشت (آزادی، ش ۱۶۹۶، ص ۱).

با وجود اینکه آموزش زبان فرانسه به صورت رسمی در مدارس مشهد انجام می‌گرفت، قانون واحدی برای اجباری بودن یادگیری یک زبان خارجی وجود نداشت. به همین دلیل، امکان تحصیل زبان خارجی دیگری در برخی مدارس یا حتی به صورت خصوصی برای برخی دانش‌آموزان فراهم بود. نامه‌ی غلامرضا مرشدزاده یزدی به تاریخ ۳۰ دی ۱۳۱۳ به محدودلی اسدی نشان می‌دهد که برادرش، علی، در دبیرستان شاهرضا مشغول به تحصیل بوده است. با توجه به شغل خانوادگی آن‌ها که تجارت بود، غلامرضا به برادرش پیشنهاد می‌کند که زبان انگلیسی را به عنوان زبان دوم خود انتخاب کند. اما دبیرستان شاهرضا معلم زبان انگلیسی نداشت و علی مجبور می‌شود زبان انگلیسی را در خارج از مدرسه فراگیرد. مرشدزاده در نامه‌ی خود درخواست می‌کند در امتحانات به جای زبان فرانسه، از برادرش آزمون زبان انگلیسی گرفته شود. با توجه به اینکه این موضوع به لحاظ قانونی مغایرتی با برنامه‌های وزارت معارف نداشت، درخواست مرشدزاده مورد قبول قرار گرفت (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۹۳۰۷/۱). گزارش‌های مدارس دولتی دانش و شاهرضا در دوره‌ی پهلوی اول نشان می‌دهد که آموزش زبان فرانسه با استفاده از معلمان ایرانی در ابعاد گسترده‌ای انجام می‌گرفته است.

– آموزش زبان فرانسه در مدارس دخترانه

آموزش زبان فرانسه در مدارس دخترانه‌ی مشهد از دوره‌ی پهلوی شروع شد. محدودلی اسدی معلمان اروپایی و ایرانی را برای تدریس به دانش‌آموزان دختر استخدام کرد (عطاردی، ۱۳۷۱: ۷۰۴-۷۰۵). این معلمان احتمالاً افرادی مانند خانم گورگیان یا معلمان ایرانی تحصیل کرده در

فرانسه مانند ایران خانم و توران خانم ثقفی بوده‌اند. ایران خانم ثقفی، فرزند مقبل‌السلطنه، در ۱۹ سالگی با مدرک سیکل اول متوسطه از پاریس به ایران بازگشت و زبان فرانسه را به دانش‌آموزان پایه‌ی ششم ابتدایی آموخت. خواهر کوچکتر او، توران خانم ثقفی، نیز دروس تاریخ، جغرافیا و زبان فرانسه را به دانش‌آموزان پایه‌های پنجم و ششم ابتدایی تدریس می‌کرد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۷۱۵۰/۴۳). طوبی محمودی، مدیر دبستان دوشیزگان شاهرضا، در نامه‌ای به نایب‌التولیه‌ی آستان قدس، مشکلاتی را در زمینه‌ی تدریس زبان فرانسه مطرح کرد. او در این نامه بیان می‌کند ایران خانم ثقفی که قرار بود ۲۴ ساعت در هفته تدریس کند، به دلیل تمایل به مسافرت و نارضایتی از حقوق پایین، این تعهد را انجام نداد. در نتیجه، نیز اقدس مصطفوی، دختر دکتر سید مصطفی مصطفوی، جایگزین او شد. او در آن زمان ۲۰ سال سن داشت و دوره‌ی اول متوسطه را با موفقیت به پایان رسانده بود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱۰۳۰۰۲/۶؛ ۹۷۸۴۳/۱۳). این نامه نشان می‌دهد حقوق معلمان در مدارس مشهد کم بوده و نیز اقدس مصطفوی با حقوق ماهیانه ۲۲۰ ریال، ۲۴ ساعت در هفته تدریس می‌کرد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱۰۳۰۰۲/۳۶). با وجود این مشکلات، اولین معلمان زن در مشهد از فارغ‌التحصیلان جوان بودند. مهاجران روس نیز در مدارس دخترانه و کلاس‌های خصوصی زبان فرانسه تدریس می‌کردند. خانم عالیه شرمینی، یکی از این معلمان، در دبیرستان دوشیزگان شاهرضا تدریس می‌کرد. او متولد سال ۱۲۷۲ش، تحصیلات خود را در خارج از ایران به پایان رسانده بود. به دلیل تسلط ناکافی بر خط و رسم فارسی، نامه‌های خود را به زبان فرانسه می‌نوشت که توسط مترجم به فارسی ترجمه می‌شد. او در سال ۱۳۱۱ش با دبستان شاهرضا همکاری داشت، اما مشخص نیست که از چه سالی تدریس زبان فرانسه را آغاز کرده بود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱۰۰۰۸۳/۷).

خانم شرمینی در سال تحصیلی ۱۳۱۲-۱۳۱۳ش هفته‌ای ۱۸ ساعت در دبیرستان دوشیزگان شاهرضا زبان فرانسه تدریس و حقوق ماهیانه ۳۰۰ ریال دریافت می‌کرد. او تنها معلم زبان فرانسه در این دبیرستان بود. در سال تحصیلی ۱۳۱۳ش، او موظف بود ۲۰ ساعت زبان فرانسه تدریس کند و حقوق او به ۴۰۰ ریال افزایش یافت. این در حالی بود که در دبیرستان‌های پسرانه در همان زمان، چندین معلم زبان فرانسه مشغول به کار بودند. خانم شرمینی در سال تحصیلی

۱۳۱۳ش نیز در دبیرستان دوشیزگان شاهرضا تدریس می‌کرد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۸۹۰۲).

ژولیت یا ژولیا گورگیان، همسر مسیو گورگیان، یکی دیگر از معلمان زبان فرانسه در مشهد بود. او تحصیلات خود را در شهر گرنوبل فرانسه به پایان رسانده و دیپلم خود را در همان شهر اخذ کرده بود. پس از تأیید مدرک تحصیلی او توسط اداره‌ی معارف خراسان و انجام مذاکرات شفاهی در ۲۴ شهریور ۱۳۱۳ درخواست استخدام خود را به صورت کتبی به طوبی محمودی، مدیر دبیرستان دوشیزگان شاهرضا، ارائه داد. او اعلام آمادگی کرد در آن دبیرستان ۱۲ ساعت در هفته زبان فرانسه، خیاطی، ورزش و برش تدریس کند و در قبال آن ۴۲۰ ریال حقوق دریافت نماید. همچنین در صورت افزایش ساعات تدریس به ۱۶ ساعت در هفته، حقوق ماهیانه او به ۵۰۰ ریال افزایش می‌یافت. طوبی محمودی ضمن ارسال درخواست خانم گورگیان برای نایب‌التولیه‌ی آستان قدس، ضرورت استخدام او را مهارت‌هایش در زمینه‌ی ورزش، خیاطی و نقاشی بیان کرد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۲۳-۱۹/۱۹۰۲/۹۸۹). عزیزالملوک آذرخشی در خاطرات خود از خانم ژولیا گورگیان به عنوان زنی تحصیل کرده و لایق یاد کرده و بیان می‌کند که او به زبان فرانسه تسلط کامل دارد (آذرخشی، ۱۳۸۷: ۹۳). خانم گورگیان احتمالاً تا سال ۱۳۲۰ش. در مشهد به تدریس ادامه داد، اما در سال ۱۳۳۸ش در تهران اقامت داشت (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱۵۶۹۰۳/۱). تدریس زبان فرانسه در مدارس مشهد در دوره‌ی پهلوی اول به حدی رواج یافته بود که دانش‌آموزان حتی قادر به ارائه‌ی خطابه‌های نثر و نظم به زبان فرانسه بودند. نمونه‌ای از این امر را می‌توان در تشکیل انجمن نطق، خطابه و کتابخانه در دبیرستان دخترانه‌ی شاهرضا در ۱۵ دی ۱۳۱۵ جست. در اولین جلسه‌ی این انجمن، تعدادی از معلمان و دانش‌آموزان، خطابه‌های نثر و نظم خود را که به زبان‌های فارسی و فرانسه تهیه کرده بودند، با فصاحت قابل توجهی قرائت نمودند (آزادی، ش ۱۰۴۲، ص ۱). وضعیت در مدارس پسرانه نیز به همین منوال بود. مثلاً، هژبر کلالی در جلسات انجمن فرهنگ‌پژوهی دبیرستان شاهرضا در سال ۱۳۱۵ش، نطق‌هایی به زبان فرانسه درباره‌ی فردوسی و مولیر ارائه داد و امینی نیز اشعاری به زبان فرانسه در مورد راه‌آهن قرائت کرد (آزادی، ش ۱۲۴۵، ص ۲). علاوه‌بر این، دانش‌آموزان مدارس مشهد گاه به اجرای نمایش‌نامه‌هایی به زبان فرانسه نیز می‌پرداختند.

– آموزش زبان فرانسه در مدارس دینی مشهد

در دوره‌ی پهلوی اول، مدارس دینی تحت نظارت اداره‌ی معارف و اوقاف قرار گرفتند و برنامه‌های آموزشی آن‌ها نوین شد. مدارس فاضلیه جعفری و نواب از مدارس مهم دینی بودند که یکی از نوآوری‌های آن‌ها تدریس زبان فرانسه بود. از سال ۱۳۱۳ش، تدریس زبان فرانسه در مدارس دینی مشهد آغاز شد. به دستور وزارت معارف، زبان فرانسه به برنامه‌ی درسی دبیرستان علوم دینی نواب اضافه شد و آقای جواهری به عنوان دبیر این زبان مشغول به تدریس شد (آزادی، ش ۹۱۷، ص ۲). مدرسه فاضلیه جعفری نیز در سال ۱۳۱۳ش زبان فرانسه را به برنامه‌ی درسی خود اضافه کرد. هر کلاس در هفته ۳ ساعت آموزش زبان فرانسه داشت. با این حال، با توجه به حقوق کم معلمان، کسی حاضر به تدریس در این مدرسه نبود. در پی این چالش، سید محسن دولتی، معلم و دفتردار دبیرستان شاهرضا، با حقوق معین، تدریس زبان فرانسه را در مدرسه‌ی فاضلیه جعفری آغاز کرد. این طرح از اول بهمن با ۹ ساعت تدریس در هفته آغاز شد (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۹۸۹۱۰/۶ و ۹۸۹۱۰/۸-۹).

اداره‌ی معارف در سال ۱۳۱۵ش، به دلیل ضعف طلاب در زبان فرانسه، کلاس‌های آموزشی فوق‌العاده برگزار کرد. این کلاس‌ها در تابستان آن سال برگزار شد و شامل دروس زبان فرانسه، تاریخ، ریاضیات و سایر دروس مرتبط بود. این کلاس‌ها به منظور آمادگی طلاب برای ورود به دانشکده‌ی عالی و مقدماتی که از مهرماه همان سال فعالیت خود را آغاز کرد، برگزار شد. این دانشکده حدود یکصد نفر طلبه را با حقوق مناسب پذیرفت (آزادی، ش ۱۱۱۷، ص ۴). در دوره‌ی پهلوی اول، مدارس دینی با چالش فقدان معلمان رسمی مواجه بودند و ناگزیر به استخدام معلمان جدید به صورت حق‌التدریس می‌شدند. در سال ۱۳۱۵ش، با نزدیک شدن به زمان افتتاح دانشکده، استخدام یک معلم تاریخ و فرانسه ضروری شد. اما با وجود بودجه‌ای حدود ۳۰۰ ریال برای حقوق معلم زبان فرانسه، یافتن معلم مناسب دشوار بود (مرکز اسناد آستان قدس، سند شماره ۱۰۱۷۱۶/۲). علاوه بر این، گزارش‌های امتحانات نشان می‌داد که زبان فرانسه یکی از دروسی بود که بیشترین تعداد تجدیدی را داشت و این نشان‌دهنده‌ی چالش‌های آموزش زبان خارجی در این دانشکده بود.

نتیجه‌گیری

در دوره‌ی قاجار، زبان روسی زبان خارجی غالب در مشهد شناخته می‌شد. با این حال، از اواخر این دوره، با رواج زبان فرانسه در مدارس، افزایش مستخدمان خارجی و رابطه‌ی فرهنگی با کشورهای فرانسه زبان به تدریج زبان فرانسه در جایگاه زبان خارجی اول جایگزین زبان روسی در این شهر شد. این امر به ضرورت‌های ارتباطی و فرهنگی ایران با دنیای غرب، به‌ویژه فرانسه، و کشورهای فرانسوی‌زبان، از لحاظ اداری، و نگاه منفی نسبت به استعمار روسیه و سپس سقوط روسیه‌ی تزاری بازمی‌گشت. روندی که تا اواسط دوره‌ی پهلوی اول ادامه یافت و زبان فرانسه را به مهم‌ترین زبان خارجی در مشهد تبدیل کرد. بررسی روند آموزش زبان فرانسه در مشهد از اواخر دوره‌ی قاجار تا اواسط دوره‌ی پهلوی اول نشان می‌دهد که آموزش زبان فرانسه در این دوره به سه مرحله‌ی اصلی قابل تقسیم‌بندی است:

- مرحله‌ی اول: برگزاری کلاس‌های خصوصی آموزش زبان (اواخر دوره‌ی قاجار)؛
- مرحله‌ی دوم: تأسیس مدارس نوین و استخدام معلمان فرانسوی (از اواخر دوره‌ی قاجار تا اوایل دوره‌ی پهلوی اول)؛
- مرحله‌ی سوم: فراگیری آموزش زبان فرانسه در مدارس دخترانه و دینی (دهه‌ی ۱۳۱۰) (اواسط دوره‌ی پهلوی اول).

مرحله‌ی اول: برگزاری کلاس‌های خصوصی آموزش زبان (اواخر دوره‌ی قاجار)
در این دوره، آموزش زبان فرانسه بیشتر توسط معلمان خصوصی انجام می‌گرفت که عمدتاً برای تربیت فرزندان حکام و ثروتمندان استخدام می‌شدند. زبان فرانسه هنوز عمومیت نیافته بود و کلاس‌های خصوصی بیشتر کارکرد تجاری و سیاحتی برای اشراف و تجار داشت. در دوره‌ی مظفرالدین شاه، با استخدام فرانسوی‌زبان‌ها در وزارت مالیه و گمرک و حضور بلژیکی‌ها در مشهد، استفاده از مترجمان ایرانی و ارمنی رواج یافت. با این حال، مکاتبات روزمره‌ی این افراد به زبان فرانسه انجام می‌گرفت. برخی از این افراد، مانند مسیو لولو نقش مهمی در گسترش زبان فرانسه در مشهد ایفا کردند. در اواخر دوره‌ی قاجار، شاهد برگزاری کلاس‌های خصوصی زبان فرانسه توسط مهاجران روس، دفاتر مطبوعاتی مانند *فکر آزاد* و برخی معلمان به صورت کلاس‌های اکابر بودیم.

مرحله‌ی دوم: تأسیس مدارس نوین و استخدام معلمان فرانسوی (اواخر دوره‌ی قاجار و اوایل دوره‌ی پهلوی)

از اواخر دوره‌ی قاجار، با تأسیس مدارس نوین، آموزش زبان فرانسه رونق بیشتری گرفت. اولین مدارس مشهد مانند رحیمیه و انجمن سعادت معلمانی مانند مسیو عبدالرضا و ژان ناتال یا مسیو محمد داشتند. از سال‌های پایانی دوره‌ی قاجار کلاس‌هایی مانند گلشن، نوین و ضیایی علاوه بر زبان انگلیسی، زبان فرانسه را نیز آموزش می‌دادند. با اجرای نظام آموزشی یکپارچه در ایران از سال ۱۳۰۸ش، زبان فرانسه به عنوان زبان خارجی در ایران و مشهد مورد توجه قرار گرفت. از آنجا که تعداد معلمان فرانسوی‌زبان در ایران هنوز زیاد نبود، برای آموزش زبان فرانسه در ابتدا از معلمان فرانسوی توسط وزارت معارف برای دبیرستان دانش استفاده شد، سپس آستان قدس برای دبیرستان شاهرضا همین طرح را اجرا کرد و با مسیو ماراوال قراردادی منعقد کرد. در ادامه، معلمان ارمنی و ایرانی جایگزین معلمان فرانسوی شدند. نظربکیان، از ارامنه‌ی ایرانی، مسیو گورگیان، ارمنی‌تبار تحصیل‌کرده‌ی پاریس، از جمله‌ی این معلمان بودند. سپس تحصیل‌کردگان ایرانی مانند فضل‌الله اتابکی، سید مهدی نصر، حسن کیانی، سید محسن دولتی و سالاری به عنوان مهم‌ترین مدرسان زبان فرانسه در مشهد مطرح شدند.

مرحله‌ی سوم: فراگیری آموزش زبان فرانسه در مدارس دخترانه و دینی (دهه‌ی ۱۳۱۰ش)
در دوره‌ی پهلوی اول، آموزش زبان فرانسه به تدریج جایگاهی مهم در مدارس دخترانه و پسرانه، اعم از دولتی و مذهبی، یافت. مدارس دخترانه پیشگام در این امر بودند و موسساتی مانند شاهرضا با اندکی تأخیر، زبان فرانسه را به برنامه‌ی درسی خود اضافه کردند. در ابتدا از معلمان ایرانی تحصیل‌کرده در فرانسه مانند ایران و توران خانم ثقفی و نیز اقدس مصطفوی برای تدریس دعوت به عمل آمد. متعاقباً، عالییه شرمینی، از مهاجران روس و خانم گورگیان فرانسوی نیز به جمع مدرسان زبان فرانسه در دبیرستان دوشیزگان شاهرضا پیوستند. در مدارس مذهبی مانند فاضلیه جعفری و نواب نیز از سال ۱۳۱۳ش، آموزش زبان فرانسه آغاز شد. با این حال، سطح آموزش زبان خارجی در این مدارس چندان مطلوب نبود و برای جبران این کمبود، کلاس‌های فوق‌العاده برگزار می‌شد. به این ترتیب، در دو دهه‌ی اول حکومت پهلوی، زبان فرانسه در تمامی ابعاد نظام آموزشی مشهد مورد توجه قرار گرفت. این توجه، انگیزه‌ای برای ترجمه‌ی متون به زبان فرانسه

نیز شد که عمدتاً از زبان فرانسه به زبان فارسی انجام می‌گرفت. روند آموزش زبان فرانسه در مدارس مشهد تا سال ۱۳۳۲ش ادامه یافت، اما به تدریج از شهریور ۱۳۲۰ش، با فعالیت شورای فرهنگی ایران و انگلیس و انجمن روابط فرهنگی ایران و آمریکا در زمینه‌ی تأسیس کلاس‌های زبان انگلیسی در مشهد، و همچنین تغییر زبان آموزشی کشور از فرانسه به انگلیسی، زبان غالب در مدارس مشهد نیز به انگلیسی تغییر یافت.

تعارض منافع: هیچ گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

منابع

- آذرخشی (شیبانی)، عزیزالملوک. (۱۳۸۷). *سرگذشت ما فروغ زندگی*. تهران: نامک و پروین.
- آزادی*، ش ۵۸ (۱۳۰۸)، ۸۶۳، (۱۳۱۳)، ۹۱۷، (۱۳۱۳)، ۹۲۶، (۱۳۱۳)، ۱۰۳۵، (۱۳۱۴)، ۱۰۴۲، (۱۳۱۵)، ۱۱۱۷، (۱۳۱۵)، ۱۲۴۵، (۱۳۱۵)، ۱۶۹۶، (۱۳۱۹).
- آفتاب شرق*، ش ۸۱۱ (۱۳۱۶).
- اطلاعات*، ش ۸۷۴ (۱۳۰۸)، ۸۷۸، (۱۳۰۸).
- اعتصام الملک. (۱۳۵۶). *سفرنامه میرزا خانلرخان اعتصام الملک* (به کوشش منوچهر محمدی). تهران: بی‌نا
- الیس، سی.اچ. (۱۳۷۲). *دخالت نظامی بریتانیا در شمال خراسان*. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).
- بهار*، ش ۸۷۲ (۱۳۰۹).
- تازه بهار*، ش ۳۳ (۱۲۹۹)، ۴۸، (۱۲۹۹)، ۵۲، (۱۲۹۹).
- جمع و خرج مدارس خیریه مشهد. (۱۳۲۷ق). بی‌جا: چاپ سنگی کتابخانه ملک.
- حبل‌المتین*، ش ۹، سال ۳۸ (۱۳۰۸).
- دالمانی، هانری رنه. (۱۳۳۵). *سفرنامه از خراسان تا بختیاری* (ترجمه‌ی فره‌وشی). تهران: امیر کبیر، ابن سینا.
- دستره، آنت. (۱۳۶۳). *مستخدمین بلژیکی در خدمت دولت ایران* (ترجمه‌ی منصوره اتحادیه). تهران: نشر تاریخ.
- دهم‌رده، رضا، نعمتی لیمائی، امیر، و حسینی، سیده ریحانه. (۱۳۹۴). *زبان‌های خارجی در گذر تاریخ ایران (از آغاز تا امروز)*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- زمان‌وزیری، محمدامین، و قنبری خانقاه، قاسم. (۱۴۰۱). *آموزش زبان‌های خارجی در ایران عصر قاجار و پهلوی* (با تکیه بر نظریه امپریالیزم زبانی). *فصلنامه تاریخ روابط خارجی*، ۹۱ (۲۳)، ۶۱-۸۴.
- شهامت، ش ۱۴۷ (۱۳۱۷)، ۲۶، (۱۳۱۷).

عطاردی، عزیزالله. (۱۳۷۱). *تاریخ آستان قدس رضوی*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و انتشارات عطارد.

فکر آزاد، ش ۱۹، ۲۰، ۲۸، ۳۱، ۴۸، ۵۱، ۷۳ (۱۳۰۱)، ۱۰۱، ۱۴۶ (۱۳۰۲).

مدرس رضوی، محمدتقی و دیگران. (۱۳۸۶). *مشهد در آغاز قرن چهاردهم خورشیدی مشهور به گزارش مکتب شاهپور (تصحیح و توضیح سیدمهدی سیدی فرخند)*. مشهد: آهنگ قلم.
مجید فیاض، عبدالمجید. (۱۳۸۹). *از باغ قصر تا قصر آرزوها (خاطرات سیاسی یک عضو سابق حزب توده)*. تهران: کویر.

متولی حقیقی، یوسف. (۱۳۸۴). *تاریخچه آموزش و پرورش نوین خراسان از آغاز تا انقلاب اسلامی*. مشهد: مرندیز.

موزر، هنری. (۱۳۵۶). *سفرنامه ترکستان و ایران (گذری در آسیای مرکزی)* (ترجمه‌ی علی مترجم). تهران: انتشارات سحر.

نامه فرهنگ، ش ۳ و ۴ (۱۳۳۱).

نجف‌زاده، علی. (۱۳۹۴). *کنسولگری‌ها، مستخدمان و مستشاران خارجی در مشهد*. مشهد: انصار و سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی مرکز شمال شرق.

نوبهار، ش ۳۷ (۱۲۹۰).

هیرمند، ش ۵ (۱۳۳۹).

اسناد

مرکز اسناد آستان قدس رضوی، آرشیو، اسناد ۶۷۱۶۶/۱۸، ۶۷۱۶۶/۱۵-۱۶، ۶۷۱۶۶/۱۰، ۶۷۱۶۶/۸، ۶۷۱۶۶/۶، ۶۳۳۳۹/۱۴، ۹۷۱۵۰/۱۶، ۹۷۱۵۰/۴-۴، ۹۸۹۰۴/۶-۴، ۹۷۹۱۹/۱۰، ۹۷۹۱۹/۱۵، ۱۰۳۰۰۷/۱۵، ۹۷۸۲۵/۱۴، ۹۷۱۵۰/۸، ۹۷۱۵۰/۳۴، ۹۷۱۵۰/۱۲، ۹۷۸۴۳/۳۰، ۹۶۷۱۵/۴۳، ۹۷۹۳۶/۱۴، ۹۷۸۴۳/۱۳، ۹۷۱۵۰/۴۳، ۹۷۸۲۵/۱۹، ۹۹۱۱۱/۲، ۹۷۹۳۵/۸، ۹۷۹۳۶/۳۶، ۹۷۹۳۶/۱۷، ۹۷۲۰۶/۹، ۹۷۹۳۵/۲، ۹۸۹۰۲، ۹۸۹۰۲/۲۳، ۹۸۹۰۲/۲۱-۱۹، ۱۵۶۹۰۳/۱، ۹۸۹۰۲/۳۶، ۱۰۲۹۸۷/۳، ۹۹۳۰۷/۱، ۹۸۹۱۰/۹-۸، ۹۸۹۱۰/۶، ۹۸۹۱۰/۳، ۹۸۹۰۴/۷، ۱۰۳۰۰۲/۶، ۱۰۰۰۸۳/۷، ۱۰۰۴۴۸/۱، ۱۰۱۷۱۶/۲.

- Besse, H. (2014). La Société Internationale pour l'Histoire du Français Langue Étrangère ou Seconde (SIHFLES), ou vingt-cinq ans d'investigations historiographiques sur l'enseignement/apprentissage du français langue étrangère ou seconde. *Language & History*, 57(1), 26–43. Doi:10.1179/1759753614Z.00000000025.
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2018). *Research methods in education* (8th ed.). London: Routledge.
- Fraile, F., Eugenia, M., & Suso López, J. (1999). *La enseñanza del francés en España (1767–1936): Estudio histórico*. Granada: MÉTODO ediciones.
- Hammar, E. (1991). «La française». *Mille et une façon d'apprendre le français en Suède avant 1807*. Uppsala: Uppsala Studies in Education.
- Kibbee, D. (1991). *For to Speke Frenche Trewely: The French Language in England, 1000–1600: Its Status, Description and Instruction*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- McLelland, N., & Smith, R. (2014). Introduction: Building the History of Language Learning and Teaching (HoLLT). *Language & History*, 57(1), 1–9. [http://doi: 10.1179/1759753614Z.00000000030](http://doi:10.1179/1759753614Z.00000000030).
- Offord, D., & Rjéoutski, V., & Argent, G. (2018). The French language in Russia: A social, political, cultural, and literary history. *Languages and culture in history*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Santos, A. C. (2018). A history and historiography of foreign languages teaching and learning in Portugal. *The Language Learning Journal*, 46 (1), 62–70. [http://doi: 10.1080/09571736.2017.1382057](http://doi:10.1080/09571736.2017.1382057).
- Thomas, M. (2013). History of the study of second language acquisition. In J. Herschensohn & M. Young-Scholten (Eds.), *The Cambridge handbook of second language acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Watts, G. B. (1963). The teaching of French in the United States: A history. *The French Review*, 37(1), 11-165.
- Zhang, X. (2020). English as First Foreign Language, French as Second Foreign Language in China: Policy and Practice. *Journal of Education and Human Development*, 9(3), 79-87.

